

PRZEMIANY KULTUROWO-JĘZYKOWE WSI POLSKIEJ POGRANICZA WIELKO- POLSKO-MAŁOPOLSKO-MAZOWIECKIEGO (PRZEŁOM XIX I XX W.)

Środowisko dialektologów, zgromadzone przy Uniwersytecie Łódzkim, od wielu lat prowadzi badania nad stanem językowym gwar na pograniczu wielkopolsko-malopolsko-mazowieckim¹. Celem naszego artykułu jest charakterystyka gwar pogranicza na przełomie XIX i XX w., przy czym opis ten odwołuje się do wyników wspomnianych badań. Głównym zaś punktem odniesienia będzie dla nas obraz zmian zachodzących w gwarach polskich, nakreślony przez prof. Sławomira Gałę w artykule *Kierunki zmian w gwarach polskich (zarys problemu)*². Skoncentrujemy się przede wszystkim na cechach mazowieckich, malopolskich i wielkopolskich.

Nasze omówienie ma charakter diachroniczny, wykorzystujemy w nim metody historyczno-porównawcze. Swoją pracę opieramy na materiałach językowych, zgromadzonych pod koniec XIX w., w okresie międzywojennym oraz w latach 80. XX w., głównie pod kierunkiem Kazimierza Nitscha³, Zdzisława Stieberta⁴, Karola Dejny⁵. Są to zapisy rozmów z informatorami najlepiej zachowującymi gwary, przeprowadzone według przygotowanego wcześniej kwestionariusza, teksty zapisane fonetycznie, badania syntetyczne ówczesnych dialektologów oraz najważniejsze opracowania dialektologiczne dotyczące gwar interesującego nas terenu. Analizowanym obszarem językowym jest okolica dorzecza górnej Warty oraz dorzecza górnej i środkowej Pilicy, czyli teren znajdujący się pod wpływami trzech dominujących dialektów Polski – wielkopolskiego, malopolskiego i mazowieckiego.

Na początku należy zauważyć, iż zmiany zachodzące w języku zależne są od kontekstu kulturowo-społecznego, jednakże zachodzą wolniej niż w strukturach mentalno-ideologicznych. Na przełomie XIX i XX w. ewolucja gwar znacznie jednak przyspieszyła. Zebrane dotąd materiały pozwalają dostrzec procesy wypierania niektórych cech gwarowych przez język ogólnonarodowy, naturalne procesy ewolucyjne poszczególnych elementów językowych oraz przenikanie i przenoszenie do danej gwary niektórych cech językowych innej gwary. Zjawiska te nie są przejawem rozwoju gwary, ale raczej jej zanikania, a więc częściowego wypierania języka ludności wiejskiej przez system języka literackiego, czyli ogólnej, standardowej odmiany polszczyzny. Stan gwar omawianego pogranicza w XIX i XX w. związany jest również z

¹ Termin ten, oznaczający obszar, na którym dochodzi do styku czterech dialektów: malopolskiego, wielkopolskiego, mazowieckiego i w niewielkim zakresie śląskiego, wprowadził w swojej pracy prof. Sławomir Gała. S. Gała, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe*, cz. 1-2, Łódź 1994.

² Idem, *Kierunki zmian w gwarach polskich (zarys problemu)*, [w:] *Kultura, język, edukacja*, t. 3, red. R. Mrózek, Katowice 2000, s. 129-138.

³ K. Nitsch, *Wybór tekstów gwarowych*, Warszawa 1960; idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. 4, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław-Kraków 1958; *Mały atlas gwar polskich*, red. K. Nitsch, M. Karaś, t. 1-13, Wrocław 1957-1970.

⁴ Z. Stieber, *Isoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków 1933.

⁵ K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. 1-6, Łódź 1962-1968; idem, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973; idem, *Kwestionariusz do badań gwarowych zróżnicowań Polski*, Łódź 1985.

istotnymi dla danego okresu przemianami polityczno-społecznymi, jak: odzyskanie niepodległości przez Polskę, uwłaszczenie chłopów, upowszechnianie edukacji, podnoszenie poziomu życia, migracje ludności oraz międzynarodowy rozwój nauki i techniki. Ludność wiejska, do tej pory izolowana i traktowana marginalnie, stopniowo angażowała się w życie narodowe Polski i w coraz większym stopniu mogła korzystać z osiągnięć cywilizacyjnych.

Mieszkańcy wsi, którzy urodzili się do początku ostatniej ćwierci XIX w. zazwyczaj przyswajali i realizowali jedynie system gwarowy wsi rodzinnej w stabilnych językowo dla niej warunkach. Rozumiemy przez to, iż znali oni głównie swoją gwara, a z językiem ogólnopolskim mieli ograniczony kontakt. Wynika to zarówno z braku możliwości edukacji piśmiennej, jak i w większości braku takiej potrzeby. Inaczej sytuacja wygląda u informatorów urodzonych w pierwszych dziesięcioleciach XX w. U nich znaczny wpływ na gwara miał język inteligencji polskiej, a zwłaszcza jego potoczna realizacja, uważana za lepszą i bardziej przydatną w komunikacji.

Poniżej zebrane i przedstawione zostaną cechy gwarowe najbardziej charakterystyczne dla pogranicza wielkopolsko-malopolsko-mazowieckiego, od początku XIX w. do lat 30. XX w. Zestawienie to ma na celu przybliżenie osobliwości fonetycznych w gwarze badanego obszaru oraz ukazanie kierunku ich przemian po upływie określonego wyżej przedziału czasowego.

Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem dla języka ludności wiejskiej w Polsce jest tzw. mazurzenie. Proces ten polega na zastąpieniu spółgłosek szeregu dźwiękowego *ś ʒ ě ž* szeregiem zębowym *s ʒ c ʒ*, często towarzyszy mu zjawisko siakania, czyli zmiękczenia mazurzonej spółgłoski do *ś ʒ ě ž*. Najczęściej spotykane było mazurzenie spółgłoski *ć* (*cosnek, cysto, bycek, capka, Cestożowa*)⁶ i jest ono zauważalne na terenie opisywanego pogranicza do dzisiaj. Rzadziej występowało mazurzenie spółgłoski *ś*, np. *kosyk, pseńica, ptasek, sopa* oraz spółgłoski *ʒ*, np. *ćżemki, żyny, żaba, żboże*. Dziś jednak sporadycznie usłyszeć można podobne przykłady⁷. Spotykamy jeszcze formy *żarna* oraz *żeganika*, ale wydaje się to zrozumiałe ze względu na gwarowy charakter tych leksemów⁸.

Najrzadziej spotykane było mazurzenie spółgłoski *ž*, ponieważ frekwencja tej głoski jest w języku polskim niewielka.

Procesem towarzyszącym mazurzeniu jest siakanie, czyli palatalizacja spółgłosek szeregu zębowego (*ś ʒ ě ž*), np. *ćtery, kośula, śpilecka, ślafrok*.

Obecnie w gwarach dominuje zjawisko odmazurzenia pod wpływem wzorca ogólnopolskiego, proces ten występuje na całym badanym obszarze. W przeważającej części Polski mazurzenie bowiem uważane było za typową i najbardziej rażącą cechę mowy chłopskiej, dlatego to właśnie jej w pierwszej kolejności stara się wyzbyć chłop, mający pewne ambicje, bądź też częściej spotykający się z przedstawicielem współczesnej inteligencji⁹.

Kolejną ważną cechą dialektalną zanotowaną na omawianym terenie jest przejście wygłosowego *-x* w *-k*. Na ziemi sieradzkiej zjawisko to spotykane było dość powszechnie, czego dowodem są badania Zdzisława Stieberta¹⁰.

⁶ Wszystkie przytaczane w artykule formy gwarowe zaczerpnięte zostały z następujących źródeł: S. G a l a, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie...*; i d e m, *Zmiany w gwarach Polski centralnej w XX w.*, [w:] *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, Łódź 1996, s. 33-59; K. N i t s c h, *Wybór tekstów...*; I. J a r o s, *Pograniczny charakter gwar opoczyńskich*, [w:] *Interferencje w językach...*, s. 60-80; Z. S t i e b e r, *op. cit.*; M. K a m i ń s k a, *Dialektalna przynależność gwar Polski centralnej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, 1968, s. 235-250.

⁷ S. G a l a, *Kierunki zmian...*, s. 134.

⁸ Idem, *Zmiany w gwarach...*, s. 39.

⁹ Z. S t i e b e r, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, Kraków 1938.

¹⁰ I d e m, *Izoglosy...*

Przejściu podlegają głównie formy rzeczowników: nom. sg. m., zakończone na *-χ* (jak *grok*, *dak*, *gżek*, *zmieżek*) oraz gen., acc., loc. pl. rzeczowników, przymiotników i zaimków (*na renkak*, *na żarnak*, *na polak*, *o tyg luż'ak*). Formy te zanikały stosunkowo wcześniej, głównie pod wpływem analogii do przypadków zależnych (np. *dak*, ale już *na dachu*). Spotykane były również zmienione formy liczebników zakończonych na *-k*, np. *dwuk*, *tšek*, a także forma partykuły *niech* realizowana jako *ńek*. Na początku wieku XX równolegle pojawiały się u informatorów obocznie formy gwarowe oraz ogólnopolskie¹¹.

Częstym zjawiskiem dla gwar całej ówczesnej Polski było przejście grupy *-ket* w *-χt*, np. *doχtur*, *traχt*, oraz *χto*, *χtury*. Na początku XX w., wg badań Stiebera, zachowało się ono na terenach Mazowsza i Wielkopolski¹².

Procesowi wycofywania przejścia *χ* w *k* towarzyszy powstawanie form hiperpoprawnych, takich jak: *indyχ*, *soχ* (sok), *głuχ* (głóg), *boruχ* (borsuk)¹³. Dziś zjawisko to występuje sporadycznie, a relikty zachodzącego intensywnie niegdyś procesu można spotkać jedynie w okolicach Wielunia, Kluczborka, Tarnowskich Gór oraz Radomska¹⁴.

Drugą cechą fonetyczną związaną z uproszczeniami w wymowie spółgłosek na terenie badanego pogranicza jest podwajanie spółgłosek *s* i *ś* w formach *basso*, *do lassa*, *leśśe*, *wiśś* 'wisi' itp. W tak utworzonych grupach spółgłoskowych dochodziło następnie do przejścia *ss* i *śś* w *sc* i *ść*, np. *bosco*, *wiści*¹⁵. Obecnie zjawisko to zanika, bardzo rzadko spotyka się jeszcze przykłady jego występowania. Zaznacza się tu wyraźnie dążność do utrwalenia w języku mówionym form literackich.

Kolejnym istotnym zjawiskiem fonetycznym gwar pogranicza małopolsko-wielkopolsko-mazowieckiego jest upodobnienie *n* do *k* w grupie *ηk* pod względem miejsca artykulacji w wyrazach typu: *pańnyka*, *skorronki*, *okynko*, *maślanika*, *dyngus*. Z badań Stiebera wynika, iż proces ten był rzadko spotykany już na początku XX w., gdyż oprócz całego byłego województwa sieradzkiego, zjawisko to zaznacza się tylko w trzech wsiach w okolicy Łodzi – Chociszewie, Kazimierzu i Wistkinie¹⁶.

Na omawianym obszarze pogranicznym dialektów wielkopolskiego, małopolskiego i mazowieckiego staropolskie *ā* miało swe kontynuanty w postaci *ǣ* (pochylone) oraz *o*. Równolegle obok form: *żeciok*, *χłópok*, występowały *żeciak*, *χłopak*.

Powstanie *ǣ* wiąże się z defonologizacją iloczasu, było ono zbliżone do obniżonego *o* i realizowane w postaci monoftongu lub dyftongu. Postać monoftongiczna występowała na obszarze Mazowsza i Małopolski zachodniej, zaś dyftongiczna obejmowała Wielkopolskę.

Kontynuant *ǣ* występował już wówczas bardzo sporadycznie, był on oboczny do form z *o* i *a*. Najlepiej zachował się w nom. sg. f. (*studńǣ*, *stajńǣ*, *kuχńǣ*); zaobserwować go można także w nom./acc. sg. n. (*pieřǣ*, *kazǣńǣ*).

Częstszym kontynuantem rozwoju staropolskiego *ǣ* było i jest *o*. Doszło tu do zachowania formy zarówno monoftongu, jak i dyftongu (*ou*). Można wyróżnić następujące kategorie występowania *o*:

1. w nom. sg. f. przymiotników: *dobro*, *dobrou*, *kruχo*, *kruχou*, *smačno*, *smačnou*;
2. w nom. pl. zaimków: *nos*, *nous*, *vos*, *vous*;

¹¹ Loc. cit.

¹² Loc. cit.

¹³ Loc. cit.

¹⁴ S. G a ł a, *Zmiany w gwarach...*, s. 39-40.

¹⁵ K. D e j n a, *Dialekty polskie...*

¹⁶ Z. S t i e b e r, *Izoglosy...*

3. w bezokolicznikach: *gróć się, boć się*;
4. w prefiksie *na-*: *noparstek, nosod*;
5. w prefiksach superlatywu *na-*, *naj-*: *noipékńeĩa, noitańšy*;
6. w sufiksie *-ak*: *cielok, ubiok, xupok*;
7. w rdzeniach rzeczowników: *čopka, ptok, trova*;
8. w grupie *ar*, 'ar: *gornek, martwić się, čorny*¹⁷.

Zmianie pod względem artykulacji w omawianych gwarach ulega też realizacja staropolskiego <, które w języku literackim zbliżyło się artykulacyjnie do *u*. Na terenach omawianego pogranicza upowszechnione były natomiast formy *noška* 'nóżka', *kuodka*, czyli formy z kontynuantem *o* krótkiego w miejscu form z ogólnopolskim kontynuantem *o* długiego¹⁸.

Analogicznie do realizacji staropolskich *ā* oraz <, swoje, odmienne od literackich, kontynuanty miało także *ē*. Najczęściej spotykanym na omawianym obszarze pogranicznym było przejście *ē* ≥ *i* (po spółgłoskach miękkich), np. *bda*, *2gź* 'wiedzieć', *śniig*, oraz *y* (po spółgłoskach twardych) np. *xhьb, gъx, ŕyka, mhyko*; realizacje te pojawiły się jako rezultaty zwężenia i podniesienia artykulacji omawianej samogłoski¹⁹.

Innowacją północnomalopolską na omawianym obszarze było rozszerzenie *ē* do *e*, np. *xleb, gręx, řeka, mleko*. Formy te pokrywają się ze stanem normy ogólnopolskiej, dlatego współczesne zmiany mogą być tłumaczone jako upowszechnianie się formy małopolskiej, jak i wynik procesów integracyjnych z językiem literackim²⁰.

Podwyższeniu artykulacyjnemu podlegało także *o*, którego wymowa zbliżała się do *u* przed spółgłoską nosową w końcówce dat. pl. rzeczowników: *końum, lużum*.

Zmiany w realizacji kontynuantów samogłosek staropolskich *ā* < *ē* do dziś zachowane są w gwarach i stanowią ich wyróżnik w zestawieniu z językiem ogólnopolskim.

Na uwagę zasługuje także dwojaka realizacja w polskim systemie gwarowym samogłosek nagłosowych, bądź to w postaci czystej, bez żadnych zmian w obrębie nagłosu, bądź też z protezą. Najczęstszymi spółgłoskami protetycznymi występującymi w nagłosie były: *v*, *ɣ*, *u*, *i*; jednak na pograniczu wielkopolsko-malopolsko-mazowieckim najwięcej przykładów odnotowano z nagłosowymi *u* oraz *i*²¹.

Prejotacja, czyli uzupełnienie nagłosu o *i*, zachodziło i zachodzi przed *a*-, *u*-, *i*-, *e*-. Zdaniem K. Nitscha²² nagłosowe *a*- na znacznym obszarze jest realizowane z prejotacją, zanotowane przykłady to: *iagrest, iadvent*. Częściej proces ten zaobserwować można przed nagłosowym *u*-, o czym świadczą takie przykłady, jak: *iuzda, iudo, iuxo*, oraz przed *i*-, np. *iindyk, iigua, iix*. Przykładem, który poświadcza prejotację *e*-, jest imię *Jewa* (od Ewa).

Istotnym elementem artykulacyjnym, charakterystycznym dla gwar i odróżniającym je od języka literackiego, jest udział warg w wymawianiu samogłoski *o* (labializacja). Proces ten ma na celu zastąpienie braku spółgłoski w nagłosie przez *u*. Zjawisko to występuje w połączeniu z nagłosowym *u*-, np. *uuzda, unéc, umierać* oraz nagłosowym *o*-, np. *uoko, uoićec, uobora, ukeropńe*. Najczęściej spotykane w nagłosie, pojawia się też w strukturach

¹⁷ S. G a l a, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie...*, cz. 2, s. 25.

¹⁸ M. K a m i ń s k a, *op. cit.*

¹⁹ K. D e j n a, *Dialekty polskie...*

²⁰ S. G a l a, *Zmiany w gwarach...*, s. 36.

²¹ I d e m, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie...*

²² K. N i t s c h, *Wybór pism...*, s. 41.

wewnątrzwyrazowych, głównie jako realizacja samogłoski *o* po wargowych *p* i *b*, np. *buorsuk*, *puotrav* oraz tylnojęzykowych *k*, *g*, np. *kuoza*, *skuobel*, *kuoval*, *guościnec*²³.

Aktualne badania potwierdzają występowanie zaprezentowanego zjawiska również współcześnie. Zdaje się ono być nieodłącznym elementem współczesnej wsi i nieuchronnie jest z nią kojarzone. Najczęstszym zjawiskiem na tym tle jest prejotacja.

W świetle badań, przeprowadzonych jeszcze w XIX w. na obszarze między górnym biegiem Małej Panwi a Wartą i Pilicą, współistniały dwie realizacje fonemu *t*: jako zębowego *t* oraz niezgłoskotwórczego *u*. Zmiany artykulacyjne *t* polegające na osłabieniu i poniechaniu zwarcia języka z zębami, sięgają XVI i XVII w., objęły one od tego czasu znaczną część gwar polskich, podczas gdy w języku literackim za poprawną uznawano wymowę *t* (zębowego). Archaiczna wymowa *t* przedniojęzykowo-zębowego, w świetle opracowań, utrzymywała się jeszcze w mowie informatorów urodzonych pod koniec XIX w.²⁴

Kolejnym zjawiskiem fonetycznym gwar badanego pogranicza jest zbliżanie się artykulacyjne *a* do *e* przed tautosylabicznym *i*, stąd powszechne przejście grupy *-ai* w wygłosie rozkaznika na *-ei*. Analogicznie do form rozkaznika 2. sg. *-ai* (*ftykei*, *gadei*, *tytei*) wykształciły się formy 2. pl. *-eicie* (*ftykeicie*, *gadeicie*, *tyteicie*)²⁵.

Podobnym zjawiskiem jest zanik wygłosowego *-i* w tautologicznej grupie *-ei*, w której *e* było długie w rezultacie kontrakcji. Sąsiedztwo spółgłoski półotwartej *-i* spowodowało przejście *e* w *i* (po spółgłosce miękkiej), lub w *y* (po twardej). W powstałej tak grupie wygłosowej *-i*, *-yi* dochodziło do redukcji, wskutek czego upowszechniała się gwarowa realizacja fonetyczna przysłówków w stopniu wyższym typu: *niży*, *nyży*, *vęcy* oraz formy gen. sg. przymiotnika np. *z żytni*, *rżany*²⁶.

Wartymi wspomnienia są również zjawiska związane z innowacjami dialektu mazowieckiego, a więc: stwardnienie *l'* przed *i* w wyrazach *lipa*, *lis*, *pošli* oraz twarda artykulacja *ke*, *ge*, np. *cukerek*, *plugem*. Obecnie zjawiska te kojarzone są z tzw. miejską gwarą warszawską.

Omówione wyżej zmiany znajdują swoje kontynuacje także we współczesnych realizacjach gwarowych. Spotykane są jednak stosunkowo rzadziej, przez wzgląd na normę ogólnopolską przekazywaną w procesie szkolnictwa.

Przedstawione powyżej cechy fonetyczne charakterystyczne dla mowy ludności wiejskiej są związane z różnymi dialektami. I tak:

1. do dialektu małopolskiego należą: przejście wygłosowego $-x \geq -k$; reduplikacja *s*, *ś* w *ss*, *śś* i dalej dysymilacja na *sc*, *śc*; przejście $\hat{a} \geq o$; rozszerzenie $e \geq e$; kontynuacja $< \geq o$; labializacja śródgłosowego $-o- \geq uo$; upodobnienie *n* do *k* na granicy morfemów; zanik *i* w grupie *-ei*;
2. pochodzenia mazowieckiego są zjawiska: mazurzenie; stwardnienie *l'* przed *i*; twarda artykulacja *ke*, *ge*;
3. do wielkopolskich należą: prejotacja nagłosowego *u-* w *iu-*; przejście wygłosowego *-ai* w *-ei* w zakończeniach form rozkaznika; przejście $\hat{a} \geq au$; zamiana $t \geq u$; przejście $e \geq i/y$; przejście $aj > ej$; prejotacja *u-*.

²³ S. G a l a, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie...*

²⁴ *Loc. cit.*; i d e m, *Kierunki zmian...*; i d e m, *Zmiany w gwarach...*, s. 33-59; P. Z w o l i ń s k i, *Przejście t = u w języku ogólnopolskim*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 1949, nr 9, s. 81-96.

²⁵ S. G a l a, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie...*, s. 19-20.

²⁶ *Loc. cit.*

Takie zestawienie omawianych zjawisk dialektalnych wykazuje, iż gwary Polski centralnej nie tworzą odrębnej jednostki językowej, ponieważ nie wyróżnia się na ich terenie występowania innowacji gwarotwórczych. Na omawianym terenie nieustannie ścierają się wpływy sąsiadujących ze sobą dialektów: małopolskiego, wielkopolskiego oraz mazowieckiego. Stało się to przyczynkiem do zaliczenia języka ludności wiejskiej tego obszaru do tzw. gwar pogranicznych.

Język wsi na przełomie wieku XIX i XX nie tylko różnił się od współczesnego realizacją fonetyczną, ale także systemem leksykalnym. Zróżnicowanie pod kątem słownictwa stanowi pomocnicze kryterium badawcze dialektologii. Leksyka bowiem, choć pozostaje w związku z wpływami czy kontaktami etnograficzno-kulturowymi, nie zawsze pokrywa się z zasięgiem cech gramatycznych²⁷.

Wiele wyrazów gwarowych z czasem wyszło z użycia i jest to proces naturalny także dla polszczyzny ogólnej. Powodem takiego stanu rzeczy jest zanik desygnatu, zastąpienie go innym, bądź przejęcie w miejsce dawnej nazwy nowej, modnej lub precyzyjniejszej. Wyrazy wychodzące z użycia jeszcze długo po tym można spotykać, są to jednak sporadyczne przypadki.

Najbogatszą grupę nazewnictwa gwarowego stanowią formy całkowicie różne od nazw istniejących w języku literackim, np. *nytrzyyszczek*²⁸ ‘zając’. Zdarza się tu często, iż jednemu desygnatowi odpowiadają różne gwarowe określenia, np. *wieczorek*, *gacek*, *latoperz*²⁹ ‘nietoperz’. Są to zwroty i nazwy związane m.in. z dawnymi realiami gospodarki wiejskiej, jak obróbka lnu bądź skór, nazewnictwem roślin, zwierząt, zjawisk pogody czy choćby z nazewnictwem specjalistycznych narzędzi lub ich części składowych, np. wozu, pługa, sochy. Leksemy zanotowane podczas dziewiętnastowiecznych badań gwarowych i utrwalone w księgach historycznych, stanowią materiał zebrany przypadkowo, niemniej przedstawia on bogaty obraz kultury i obyczajów dawnej wsi polskiej.

Zaprezentowane niżej wyrazy³⁰, mogłyby posłużyć w przyszłości do stworzenia słownika gwar pogranicza małopolsko-wielkopolsko-mazowieckiego, jako istotnego elementu prac nad usystematyzowaniem, pogłębianiem i uzupełnianiem obrazu gwarowych zróżnicowań naszego terytorium językowego.

Przytaczane wyrazy zostały podzielone na:

1. nieużywane i zapomniane – ze względu na zanik desygnatu, np.
sabatnik – ‘piec chlebowy’,
przetak – ‘sito do przesiewania ziarna’,
kierzanka – ‘drewniane naczynie do wyrobu masła’,
pokulnica – ‘połączona z tańcami zabawa organizowana na zakończenie wspólnego przędzenia lnu’,
graca – ‘narzędzie do usuwania chwastów’,
socha – ‘dawne, drewniane narzędzie do orania’,
nyskerobek – ‘chleb pieczony z ostatka ciasta chlebowego’;
2. wyrazy, które zmieniły znaczenie – najczęściej jest to specjalizacja lub zawężenie zakresu, a wzbogacenie treści, np.

²⁷ K. D e j n a, *O nauczaniu dialektologii na studiach uniwersyteckich*, [w:] *Nauczanie przedmiotów historycznojęzycznych i dialektologii na filologii polskiej w szkołach wyższych*, red. I. B a j e r o w a, Katowice 1978, s. 46.

²⁸ W. T a s z y c k i, *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII w.*, Warszawa 1955.

²⁹ Przykłady za: Z. S t i e b e r, *Izoglosy...*

³⁰ Przykłady za: W. T a s z y c k i, *op. cit.*; Z. S t i e b e r, *Izoglosy...*; K. N i t s c h, *Wybór tekstów...*; H. N o w a k, *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań 1982.

sadżarka – ‘kobieta, która sadi kartofle’, dziś ‘maszyna do sadzenia kartofli’,
jasta – ‘deska pod żłobem, gdzie się zatyka siano dla koni’, dziś w formie dem.
 ‘przedstawienie o tematyce bożonarodzeniowej’,
mogila – ‘zasypywany dół na ziemniaki’, dziś ‘grób’,
rozporek – ‘rozcięta część koszuli u góry’, dziś ‘zapięcie przy spodniach’,
komornik – ‘człowiek, który mieszkał w cudzym domu’, dziś ‘człowiek ściągający
 długi’;

3. wyrazy nadal istniejące i mające to samo znaczenie, np.
rzyśko – ‘ściernisko’,
podpłomyki – ‘buleczki pieczone przed chlebem w piecu’,
klepisko – ‘miejsce w stodole, gdzie się młóci’.

Reasumując, teren Polski środkowej, a głównie teren pogranicza dialektalnego, to obszar, na którym w XIX i XX w. dokonywały się stosunkowo szybko i w znaczącej ilości przemiany fonetyczne, prowadzące do stopniowego zanikania gwar wiejskich. Zmiany te zachodziły w stosunkowo wolniejszym czasie niż przemiany polityczne czy społeczne, ale w dużym stopniu zmieniły zachowywany w poprzednich stuleciach obraz języka polskiej wsi. Na terenie styku dialektów dochodziło zarówno do zmian fonetycznych, jak i leksykalnych, co wynika ze zwiększonej migracji ludności omawianego okresu.

